

Mübariz Aslan oğlu Süleymanlı
*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universitetinin professoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru
E-mail: mubariz_suleymanli@yahoo.com*

MİLLİ HƏMRƏYLİK İDEYASINI AKTUALLAŞDIRAN KULTUROLOJİ FƏALİYYƏTLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan, Bakı, mədəni tərəqqi, milli həmrəylik, kulturoloji fəaliyyətlər

Ключевые слова: Азербайджан, Баку, культурный прогресс, национальная солидарность, культурологический деятельности

Key words: Azerbaijan, Baku, cultural progress, national solidarity, cultural activities

XIX əsrin ikinci yarısında olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanda maariflənmənin və mədəni intibahın kulturoloji amilləri sırasında teatr və mətbuat ön yerləri tuturdu. H.B.Zərdabi M.F.Axundovun dramaturji irsi əsasında ilk milli teatrımızı və onun mətbuat nəzəriyyəsi əsasında ilk milli demokratik mətbuatımızı yaratdıqdan sonra onların açıqları bu çıxırın yolçuları sonralar yeni-yeni mətbuat orqanları və dram əsərləri vasitəsilə xalqın xidmətində durdular. Üzeyir Hacıbəylinin opera və operettaları isə Azərbaycan teatrının musiqi istiqamətini müəyyənləşdirdi. Bunun əhəmiyyətli tərəflərindən biri də onunla izah edilə bilər ki, əgər ədəbi-bədii əsərlərlə yalnız savadlı təbəqəni maarifləndirmək mümkün idisə, artıq teatr və musiqi ilə əhalinin bütün təbəqələrinin şüuruna və zövqünə təsir etmək imkanı yaranmışdı.

Milli maarifləndirmə, ana dilli təhsil, teatr, mətbuat, mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri XX əsrin milli-mədəni intibahını şərtləndirən mühüm kulturoloji amillərə çevrildi ki, bu prosesdə ziyalılarla milli burjuaziyanın həmrəyliyi faktı xüsusilə qeyd edilməlidir. Yaranmaqda olan milli burjuaziya Azərbaycan əhalisi üçün istər iqtisadi, istər mənəvi, istərsə də maarifçilik maraqlarının qorunmasında yeganə ümid yeri idi. Bu səbəbdən rus və erməni bolşeviklərinin uzun illik səylərinə baxmayaraq, xalqın əksər qismində milli və dini təəssübkeşlik sinfi həmrəylikdən üstün idi. Ziyalılarla milli burjuaziyanın həmrəyliyə nümunə kimi Ə.Topçubaşov, Ş.Əsədullayev, Ə.Ağaoğlu, A.Ziyadxanov, Q.Zülqədərov və digər ziyalıların daxil olduqları “Cənubi Qafqaz müsəlman əhalisinin səlahiyyətli nümayəndələri” adlı təşkilatı göstərə bilər ki, H.Əzizoglu bunu açıq fəaliyyət göstərən ilk milli siyasi qurum adlandırır (1, s.185). Təşkilatın ilk rəsmiləşdirilmiş siyasi müraciəti Ə.M.Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış və Rusiya Nazirlər Kabinetinə təqdim edilmişdi. 1905-ci ildə çar hökumətinin ünvanına buna bənzər bir neçə xahişnamə göndərilmişdi ki, bu təşəbbüslərin mahiyyətində müsəlman əhalinin mənafeyini qorumaq və mədəni tərəqqi yolu ilə milli şüuru formalaşdırmaq dururdu. Ziyalılarla milli

burjuaziyanın həmrəylik ideyalarının mətbuat vasitəsilə təbliği belə əsaslandırılırdı ki, birincilər öz ağılı, biliyi, istedadı ilə xalqın köməyinə gəlməlidirlər, ikincilər isə öz imkanları ilə bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün ziyalılara maddi əsas yaratmalıdırlar.

Bu dövrdə Qafqaz canişininin və Peterburqda hökumət dairələrinin müsəlmanları qəbul etməsi, Bakı müəllimlərinin toplantısının keçirilməsi, müsəlman fəhlələrinin 1905-ci il may tətilində iştirakı əslində ancaq sinfi mübarizə deyil, əsasən müsəlmanların öz hüquqlarının tələbinin təzahürü idi. “Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin və “Müsəlmanlar Arasında Savadlanmanı Yayma Cəmiyyəti”nin yaradılması ilə bağlı müsəlman cəmiyyətinin Qafqaz canişininə xahiş məktubu ilə müraciəti də artıq milli həmrəyliyin işartılarından xəbər verirdi. Habelə, bu dövr çar tərəfindən verilmiş məşhur islahatlar, ilk genişmiqyaslı erməni-azərbaycanlı qarşıdurması, Azərbaycan əhalisinin inqilabi proseslərə qoşulması, Azərbaycanda ilk siyasi partiyaların yaranması, milli düşüncənin aktiv şəkildə inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu dirçəliş prosesində “Kaspi”, “Həyat” və “İrşad” qəzetlərinin müstəsna rolu olmuşdur ki, 1905-ci ildən sonra qəzet nəşri sahəsində müşahidə edilən inkişaf nəticəsində artıq milli düşüncə dini düşüncəni üstələməkdə idi və Azərbaycan xalqı arasında başlamış dirçəlişin aparıcı qüvvəsi milli burjuaziya və milli ziyalılar idi.

XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə keçdiyi bir dövrdür. Bununla bağlı o dövrün əksər ziyalılarının baxışlarını belə xülasə edə bilərik: bunlardan birincisi, yəni milliyyət – dil, dini, irqi, qövmi, tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə hasilə gələn bir mühiti ifadə etdiyi halda, digəri, millət – bu mühiddə hasilə gələn kollektiv bir iradəni ifadə edir. Başqa sözlə, dili, tarixi, adətləri, dini, vətəni bir olan insanlar bir milliyyət təşkil edirlər, lakin bir milliyyətin millət halına keçməsi ümumi şüur və kollektiv iradənin doğmasına bağlıdır. Bu isə yalnız “ictimai hafizə” vəzifəsini görən orqanın təşəkkülü ilə vücuda gəlir ki, bu da müxtəlif zamanlara görə dəyişir. Məsələn, M.B.Məmməd zadə yazır ki, orta əsrlərdə bu vəzifəni feodal zümrə görürdü. Bu zaman milliyyətin ictimai həyatının və ənənələrinin mühafizəsində xan sarayları və cəngavər qalaları əhəmiyyətli rol oynayırdı. Zaman dəyişdikcə təbii ki, bu orqan da dəyişdi. Burjuaziyanın zühuru ilə feodalizm sistemi dağıldı. Mənəviyyət mərkəzi qalalardan şəhərlərə keçdi. Şəhərlərdə yetişən ziyalı zümrə ümumi şüurun tərbiyə və iradəsini təmsil edən bir sinif halına gəldi. Bu sinfin ən böyük aləti mətbuatdır (2, s. 23; 3, s.17). M.Ə.Rəsulzadə də bu fikri təsdiqləyir ki, danışdığı dildə ilk qəzetə malik cəmiyyət artıq milliyyətdən millətə keçidin təməlini qoymuş olur. Həyatında mətbuat ənənəsinə malik olan bir xalq isə artıq təşəkkül tapmış bir millətdir: “Milli şüur bir milliyyət içərisindən çıxan rəhbər zümrənin digər zümrə və fərdlərlə daimi və üzvi bir münasibət və ixtilat təmin etməsilə doğar. Qəzetlərin bu xüsusdakı rolu aşkardır” (4, s. 2).

Çarizmin inqilabi çıxışların nəticəsində imzalamağa məcbur olduğu 17 oktyabr manifestində vəd edilən azadlıqlar müvəqqəti olsa da, məhz bundan sonra vüsət almışdır. 1905-ci ildən etibarən artıq “milli dillərdə qəzet və jurnallar nəşrə başlayır, mətbəələr, nəşriyyatlar yaradılır, yeni üsullu məktəblər açılır, xeyriyyə cəmiyyətləri təşkil edilir, yığıncaqlar, mitinqlər keçirilir və s. və i.” (5, s. 98). Mədəni həyatın hər sahəsində dəyişikliklərin müşahidə edildiyi

bu dövrün ziyalılar nəslə zamanın zəruri ehtiyacına görə universal tərzdə fəaliyyət göstərirdi, millətin, vətənin tərəqqisi və çiçəklənməsi naminə bütün bilik, bacarıq və istedadlarını sərf edirdilər. Şeir, nəsr, dram, mətbuat, publisistika, tənqid, teatr, elm, siyasət, fəlsəfə, musiqi, tərcümə, məktəb, maarif, bir sözlə, yaradıcılığın, ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fəaliyyətin demək olar ki, bütün sahələrində bu və ya digər dərəcədə öz sözünü deyən o dövr Azərbaycan ziyalısı hərtərəfli hazırlığa, həm Şərq, həm də ki, Qərb oriyentasiyalı təhsilə və biliyə malik idi (6, s.10).

Bu mərhələnin hələ ilk illərində ilhamını zəngin “milli kultür xəzinəsindən” və “tarixi dövlətçilik ənənəsindən” alan milli hərəkət formalaşmış və əsl xarakterini tapmışdı. Milli mətbuat çiçəklənmiş, milli maarif öz nurunu “ən hücrə köşələrə” qədər yaymağa başlamış, modern milli bir iqtisadi həyat qurulmuş, milli ziyalılar başda olmaqla milli ideali təmin edən təşəbbüskar milli kadrlar yetişmişdi (7, s.4-7). Milli dram, milli komediya və milli opera teatrları da məhz bu dövrdə mükəmməlləşmiş və zənginləşmişdi.

M.Şahtaxtı “Novoe obozrenie”nin səhifələrində (1905-ci il, № 243) çap olunmuş “Müsəlmanlar və konstitusiyaya” adlı məqaləsində yazırdı ki, 17 oktyabr manifesti, şübhəsiz, çox böyük mədəni-tarixi əhəmiyyəti olan hadisədir. Konstitusiyaya Avropa xalqlarının siyasi-sosial idealının gerçəkləşməsi vasitəsidir. Bu ideali təxminən belə ifadə etmək olar: “Bəşəriyyətin can atdığı hədəf ayrı-ayrı şəxsiyyətlər və yaxud bu və ya digər insan qrupları, zümrə və ya silklərin deyil, böyük insan ailəsinin istisnasız bütün üzvlərinin xoşbəxtliyi olmalıdır. Əgər xalqlar özləri öz talelərinə sahib çıxarlarsa, yer üzündə yaşayan hər bir insanın həyatının təmin olunması mümkündür”. M.Şahtaxtı yazırdı ki, biz, ziyalı müsəlmanlar, bütün gücümüzlə onun üçün çalışmalıyıq ki, xalqlarımız həyata indiki baxışlarını yuxarıda göstərilən Avropa dünyagörüşü ilə dəyişsinlər (8, s. 62).

Dövrün əksər ziyalıları 1905-ci il inqilabını Azərbaycan türkləri üçün də mühüm hərəkətlərin başlanğıcı hesab edirdilər. Çünki həqiqətən də Azərbaycan türkləri ədəbiyyat, teatr, musiqi və təhsildə olduğu kimi sosial və siyasi sahədə də irəliləməyə başlamışdılar. Bilavasitə milli mətbuatın yardımı ilə siyasi, sosial və milli fikirlər də inkişaf edirdi. Mətbuatın başlıca mövzuları içərisində ziyalıları narahat edən aşağıdakı məsələlər əsas yer tuturdu: üsuli-cədidə yerləşdirmə, məhəllə, kənd və molla məktəblərində farsca yerinə türkcə təhsilə keçilməsi və tədrisin modernləşdirilməsi; şiə və sünni dini idarələrin birləşdirilməsi, vəqflər idarəçilərinin və din adamlarının xalqın ümumi səsvərməsi ilə seçilməsi; xeyriyyə təşkilatlarının, mədəni-maarif cəmiyyətlərinin, ictimai dərnəklərin və nəşriyyatların qurulması; bələdiyyə və Duma seçkilərində iştirak etmək üçün türklərə qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, müsəlmanlara da ruslarla bərabər haqlar verilməsi və s. Mətbuatın tələbkar yazılarının da əhəmiyyətli təsiri ilə 1905-ci ildə Azərbaycanda mədəni-maarif dərnəkləri qurulmağa başlamışdı. H.Zərdabının təşəbbüsü və Z.Tağıyevin maddi yardımı ilə “Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti” yaradılmış, milli məktəblər açmaq və bu məktəblər üçün müəllimlər yetişdirmək məqsədilə “Nəşri Maarif Cəmiyyəti” qurulmuşdu. Bundan əlavə “Nicat”, “Səadət”, “Ədəb yurdu”, “Səfa” kimi yarı siyasi, yarı mədəni cəmiyyətlər qurulmuşdu ki, bütün bu fəaliyyətlər milli burjuaziya ilə ziyalıların həmrəyliyinin nümunəsi idi. Təbii ki, bu həmrəylik

təşəbbüsləri xalqın birliyinə və milli şüurunun oyanmasına bilavasitə təsir göstərən amillərdən idi.

Qeyd edilməlidir ki, H.Zərdabi hələ 1871-ci ildə xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağa təşəbbüs göstərmişdi. O, cəmiyyətin nizamnaməsini tərtib edərək Bakıda, Gəncədə, Tiflisdə nüfuzlu adamlara müraciət etmiş və onları təşəbbüsü müdafiə etməyə və bu cəmiyyətə müntəzəm surətdə pul yardımını göstərməyə çağırmışdı. “Lakin cəmiyyət çox adi, eyni zamanda onun təsisçisi üçün acı bir səbəbə görə bağlandı – o öz fəaliyyətinin əsas şərtini yerinə yetirə bilmədi, iki il ərzində özünün mədaxili və məxarici barədə məlumat təqdim edə bilmədi” (9, s.13-14). 1905-ci ildə yenidən xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağa cəhd göstərildikdə, bu dəfə artıq hakimiyyət orqanları buna mane oldular. Ə.Ağaoğlu “Kaspi” qəzetinin 1 aprel 1905-ci il tarixli sayında yazırdı: “75 min müsəlmanın yaşadığı Bakının müsəlmanları xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağa icazə verilməsi barədə vəsatət qaldırdılar. Onlardan bir ay sonra müsəlmanlarla müqayisədə sayca çox cüzi olan gürcü cəmiyyəti belə bir vəsatət qaldırdı. Gürcülərə icazə verildilər, müsəlmanlara isə rədd cavabı verildilər” (9, s.15).

Çarizm ana dilində məktəblər açılmasına mane olur, məktəblərdə ana dilinin tədrisini qadağan edir, məktəblərdə tədrisi ən yeni metod ilə aparmaq sahəsində hər cür cəhdləri təqib edərək buna mövcud rejimə qarşı çıxmaq kimi baxırdı (10, s. 87-96). Müsəlmanlara təkcə Zaqafqaziyada deyil, həm də bütün Rusiya imperiyasında orta məktəblərdə dərs deməyə icazə verilmirdi. Ə.Ağaoğlunun orta məktəb müəllimi vəzifəsinə təsdiq edilməsinə on bir il imtina edilməsi buna bir nümunədir (9, s.15).

Ümumiyyətlə, istər orta, istərsə də ali savadlı adamların sərbəst peşə seçməsi imkanı məhdud idi. Bəzi ali tədris müəssisələrinin qapıları azərbaycanlıların üzünə bağlı idi. Təhsil alan gənclərin dövlət təqaüdü almaq hüququ yox idi. Ali məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra onlar həmin tədris müəssisəsində yuxarı vəzifələrə keçmək imkanından məhrum idilər. Misal üçün, Ə.Topçubaşov Peterburq universitetinin hüquq fakültəsini əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra ona təklif olunmuş kafedranın professoru vəzifəsini bu səbəbdən tuta bilməmişdi. O, Bakıya qayıtmış və özünü ictimai-siyasi fəaliyyətə həsr etmişdi. Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunları Fətəli xan Xoyski və Xəlil bəy Xasməmmədov yalnız ona görə uzun illər Yekaterinodar mahal məhkəməsi prokurorunun köməkçisi vəzifəsində işləmişdilər ki, onların öz yaşayış yerlərində işləmək hüququ yox idi. Müsəlmanın andlı müvəkkil olmasını ədliyyə naziri təsdiq etməli idi (9, s.14-15). Vəkillər korporasiyasında müsəlmanların sayı 5 faizdən çox ola bilməzdi. Məhkəmə icraatının əhalinin başa düşdüyü ana dilində aparılması qadağan idi. Məhkəmə icraatının mühüm təsisatlarından biri olan andlı iclasçılar yox idi. İ.Ziyadxanovun Dövlət Dumasının iclasındakı çıxışı problemlə bağlı bir sıra məqamlara aydınlıq gətirirdi (11).

Mövcud qadağa və əngəllərə baxmayaraq artıq əsrin əvvəllərində milli kapital sahiblərinin vəsaiti hesabına nəşr olunan dövrü mətbuat səhifələrində milli oyanışa, maarifçiliyə və xeyriyyə təşkilatlarının yaradılmasına çağıran məqalə və yazılar dərc olunurdu. 1905-ci il hadisələri xalqın azadlıq mübarizəsinin böyük sıçrayışına kömək etmiş, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin siyasi fəallığı, ümummilli tələblərin irəli sürülməsi, xalqın əsas baxışlarının və

mənafelərinin ifadəsi üçün obyektiv şərait yaranmışdı. Cəmiyyətdə siyasi və maarifçilik həyatının geniş vüsət almasında Rusiyanın və Avropanın ali məktəblərində təhsil almış Azərbaycan ziyalıları ilə iri milli sahibkarlar arasındakı həmrəylik çox mühüm rol oynamışdır (9, s. 36).

Qarşıdan gözlənilən islahatlara böyük ümidlər bəsləyən Azərbaycan ideoloqları bu islahatlarda öz əksini tapmalı olan problemlərdən yazırdılar. Onlar yerli əhalinin dövlət idarəetmə orqanlarında təmsilçiliyinin genişləndirilməsi məsələsini qətiyyətlə qoyurdular. Müntəzəm olaraq dövrü mətbuat səhifələrində milli mədəniyyətin vəziyyəti haqqında tənqidi materiallar dərc olunurdu ki, bunların bir qisminə müsəlmanları şəriət qaydalarına əməl etməyə, lakin eyni zamanda Avropa xalqları mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrini mənimsəməyə də çağırışlar yer alırdı.

Xalqın başına gələn bəlalardan bir qisminin məhz nadanlıqdan doğduğunu sərt şəkildə qələmə alan ziyalılar mədəni cəhətdən geri qaldıqlarına görə ilk növbədə müsəlmanların özlərini günahlandırırtdılar. Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə kimi ziyalılar xalqın milli oyanışı və özünüdərk yolunda bütün mümkün sivil vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdılar (9, s. 37).

Azərbaycanın demokratik fikirli bütün ziyalıları, o cümlədən, H.Zərdabi, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, M.Mahmudbəyov, Ə.B.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.B.Topçubaşov, F.Köçərli, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, R.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyli, S.S.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxtı, M.T.Sidqi, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi, E.Sultanov və başqaları xalq maarifi sahəsində böyük ictimai-siyasi və elmi əhəmiyyət kəsb edən, xalq üçün çox səmərə verən faydalı işlər görmüşlər. Bunlar içərisində məktəb şəbəkələrinin genişləndirilməsi, yeni məktəblərin açılması, elmin demokratikləşdirilməsi, ana dilində təlim, dərs kitabları və tədris proqramlarının tərtib edilməsi məsələləri ön planda dururdu (12, s. 30). Ziyalılar tədris və təlim işi aparmaqla yanaşı, ciddi çətinliklərə, məhrumiyətlərə baxmayaraq, qiraətxanalar, kitabxanalar yaradır, həvəskar gəncləri, tələbələri öz ətrafında toplayaraq teatr tamaşaları verir, mühazirələr təşkil edir, cəhaləti, geriliyi, ətaləti tənqid atəşinə tutan bədii əsərlər yazır, milli ədəbi dilin, ədəbiyyatın, mətbuatın, teatrın inkişafı uğrunda yorulmadan mübarizə aparırdılar.

Nəhayət, Bakı Xeyriyyə Cəmiyyəti nizamnaməsinin baxılmaq üçün Ə.M.Topçubaşov tərəfindən 1905-ci ilin iyulunda canişinə təqdim olunmuş layihəsi oktyabrda təsdiq edildi. Xeyriyyə Cəmiyyətinin açılmasına razılıq 1905-ci ilin axırlarında – 1906-cı ilin əvvəllərində alındı (9, s. 37-38). Azərbaycanda mədəni-maarif və sosial yardım sahələrində fəaliyyət göstərən ilk könüllü ictimai qurum kimi “Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin (BMXC) nizamnaməsi 1905-ci il oktyabrın 10-da Qafqaz canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov tərəfindən təsdiq edilmişdi. Cəmiyyətin təşkilinin təşəbbüsçüləri H.Z.Tağıyev, H.Zərdabi, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və b. idi. Cəmiyyətlərin yaradılmasında məqsəd ziyarətə gedən, müalicəyə ehtiyacı olan qocalara, əmək qabiliyyətini itirmiş imkansız müsəlmanlara, şagird və tələbələrə kömək göstərmək, zəruri hallarda, maliyyə yardımını etmək və s. idi. Maddi yardımla yanaşı əhalini maarifləndirmək məqsədilə məktəb və kurslar açan

xeyriyyə cəmiyyətləri də yaranırdı. Bakıda 1906-07-ci illərdə bir-birinin ardınca “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Səadət” və s. xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyətə başlamışdı. Bu cəmiyyətlərin nizamnamələri oxşar olsa da, fəaliyyət yönlərinə görə fərqlənirdi. Bu cəmiyyətlərdə təhsil almış bəzi mütəxəssislər ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi-mədəni həyatında yaxından iştirak etmişdilər (13, s. 230).

BMXC-nin ideya istiqamətini H.B.Zərdabi və onun həmfikirləri müəyyənləşdirirdi. Cəmiyyət əvvəllər, başlıca olaraq, Bakıda və onun ətrafında fəaliyyət göstərirdi. Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) illərində öz nizamnaməsində bəzi dəyişiklik edərək, geniş fəaliyyət göstərmiş, Qafqaz cəbhəsindən qaçqın düşənlərə, yetim uşaqlara, əsir düşmüş türk əsgərlərinə yardım etmişdir. “Qafqaz cəbhəsində qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə baş müvəkkiliyin” nəzdində BMXC-nin baş müvəkkili var idi. Bu vəzifə Xosrov Paşa bəy Sultanova həvalə olunmuşdu. BMXC Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial və mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır (14, s. 228).

“Bakı şəhər və xalq məktəblərinin şagirdlərinə yardım cəmiyyəti”nin qeyri-hökumət xeyriyyə təşkilatı kimi (1907) yaradılmasından məqsəd Bakı şəhər və xalq məktəblərinin ehtiyacı olan şagirdlərini geyim, yemək və mənzillə təmin etmək, onlara tibbi yardım göstərmək, valideynləri işdə olan şagirdləri gündüzlər sığınacaqqla təmin etmək idi (14, s. 237). Qeyri-hökumət humanitar qurumu olan “Gəncə müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” isə Ələkbər bəy Rəfibəylinin təşəbbüsü ilə yaradılmışdı (1906) ki, (14, s. 394-395) bu cəmiyyət də Azərbaycan mədəni-ictimai həyatında mühüm rolu olmuşdur.

Azərbaycanda mədəni-maarif işləri sahəsində fəaliyyət göstərmiş xeyriyyə cəmiyyəti “Nəşri-maarif” öz fəaliyyətinin ilk mərhələsində “Bakı quberniyası müsəlman əhalisi arasında savadı artıran cəmiyyət” də adlandırılırdı. Təsisçiləri İ.Səfərəliyev, H.Həsənov, M.H.Hacınski, Ə.Əhmədov, A.Tağıyev, Ə.Həsənov və H.Mustafayev idilər. “Nəşri-maarif”in idarə heyətinə 1906-cı il noyabrın 24-də keçirilən ilk seçkilərdə cəmiyyətin tərkibinə H.Z.Tağıyev (sədr), M.H.Hacınski (sədr müavini), Ə.Ə.Əmircanov, H.Məlikov, M.Ə.Nəzirov (təftiş komissiyası), Ə.Ağaoğlu, Ə.İ.Cəfərov, M.Əfəndiyev (katiblik), A.Tağıyev (xəzinədar) və 14 nəfərdən, o cümlədən İ.Məlikov, M.Muxtarov, Ə.Həsənov, Ə.Əhmədov, İ.Aşurbəyov, Q.Qarabəyli və başqalarından ibarət idarə heyəti, fəxri və ömürlük üzvlər (H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, İ.Əsədullayev, M.Muxtarov, Y. Dadaşov və A.Tağıyev) seçilmişdilər. “Nəşri-maarif”in əsas məqsədi müsəlman əhalisi arasında Azərbaycan türkcəsində savadın yayılması idi. Cəmiyyətin müxtəlif bölgələrdə, hətta Azərbaycandan kənar da şöbələri açılmışdı. “Nəşri-maarif”in təkə Bakı şəhərində və onun kəndlərində 20 məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Cəmiyyət 1907-ci ildə Bakıda Darülmüəllimin – “İslam” müsəlman müəllimlər seminariyası açmış və İstanbuldan dəvət olunmuş Məhəmməd Cövdət bəy seminariyanın müdiri təyin edilmişdi. Burada M.Mahmudboyov, F.Ağazadə, S.Əbdülrəhmanbəyov, Y.Əfəndiyev, Q.Mirzəzadə (Qafur Rəşad) kimi görkəmli pedaqoqlar çalışmışlar (13, s. 265).

1906-cı ildən mədəni-maarif fəaliyyətinə başlamış “Nicat” cəmiyyətinin əsas məqsədi azərbaycanlı əhali arasında milli oyanışa nail olmaq üçün maarifi yaymaq, orta və ali təhsil müəssisələrinin ehtiyacı olan tələbələrinə maddi yardım

göstərmək, həmçinin Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının, milli teatr sənətinin inkişafına kömək etmək idi. Cəmiyyət Bakıda və onun ətraf rayonlarında kitabxana və qiraətxanalar, məktəblər, savadsızlığı ləğv etmək üçün axşam kursları açır, xeyriyyə məqsədilə konsert-gecələr, ictimai-siyasi və elmi-kütləvi mövzularda mühazirə və məruzələr təşkil edir, Azərbaycan dilində qəzet və kitab nəşrinə qayğı və kömək göstərirdi. “Nicat” cəmiyyətinə müxtəlif illərdə H.Ağayev, İ.Aşurbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov sədrlik etmişlər. “Nicat”ın tərkibində demokratik ziyalılarla yanaşı, milli burjuaziya nümayəndələri də var idi (13, s. 266-267).

Bakıda fəaliyyət göstərən və xalqın maariflənməsində, milli oyanışında mühüm rolu olmuş müsəlman xeyriyyə cəmiyyətlərindən biri də “Səadət” (1907) idi. Cəmiyyətin yaranması və fəaliyyətində görkəmli xeyriyyəçi, maarifpərvər H.Z.Tağıyevin böyük rolu olmuşdur. “Səadət”in əsas məqsədi xalqı maarifləndirmək, onun mədəni inkişafında özünəməxsusluğu qorumaq olmuşdur. Cəmiyyət köhnə üsullu məktəb və mədrəsələrin yenidən qurulmasına, təkmilləşdirilməsinə, onların yayılmasına, kitabxanalar, qiraətxanalar açılmasına çalışırdı. 1908-ci ildə cəmiyyət tərəfindən Bakıda açılmış “Səadət” məktəbində Fərhad Ağazadə, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaşları, Axund Molla Ağa Əlizadə, Molla Qədir İsmayılzadə, Məmməd Hənəfi Terequlov, Əli Hüseynov, Kərim bəy Məlikov və başqaları müəllimlik etmişlər. Məktəbin müdiri Ə.Hüseynzadə idi. Cəmiyyətin bütün məktəb proqramlarına Qori seminariyasının məzunu Fərhad Ağazadə rəhbərlik edirdi. Cəmiyyətin fəaliyyətində mütərəqqi din xadimləri də yaxından iştirak edirdilər. “Səadət” cəmiyyəti Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində məktəb və mədrəsələr açmış, Güney Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrin uşaqları üçün Bakıda “İttihad”, Tiflisdə isə “İttifaq” məktəbi təşkil etmişdi (13, s. 331-332).

1912-1920-ci illərdə Bakıda fəaliyyət göstərmiş “Səfa” mədəni-maarif cəmiyyəti Cəfər Bünyadzadənin təşəbbüsü, Seyid Hüseyn və digər ziyalıların köməkliliyi ilə təsis olunmuşdu. “Səfa”nın məqsədi baxımsız uşaqları təhsilə cəlb etmək, əhalinin yoxsul təbəqəsinə tibbi yardım göstərmək, xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltməkdən ibarət olmuşdur (13, s. 333).

“Nicat”, “Nəşri-maarif”, “Səfa” kimi cəmiyyətlərin başında duran Ü.Hacıbəyli, Z.Hacıbəyli, H.Q.Sarabski, H.Ərəblinski, M.A.Əliyev, C.Zeynalov, S.Ruhulla kimi görkəmli teatr və musiqi xadimləri xalqın maarifləndirilməsi yolunda çalışır, müxtəlif konsert və teatr tamaşaları, siyasi və elmi məruzələr keçirirdilər. Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin ən sürətlə irəliləyən sahələrindən biri teatr sənəti idi. Azərbaycan dramatik teatrı çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərir və həqiqi sənət uğrunda mübarizə aparırdı. Məhz bu teatr milli opera sənətinin yaranmasında xüsusi rol oynamış və ilk Azərbaycan operaları bu teatr ustalarının qüvvələri ilə bu teatrların səhnələrində qoyulmuşdu.

Bu zaman Azərbaycan ictimai fikrində maarifçilik ideyası dövrün tələbi kimi xüsusi yer tutmuşdur ki, Azərbaycanda demokratik maarifçiliyin yuxarıda adları qeyd edilən görkəmli nümayəndələri maarifin, elmin inkişafı, milli mədəniyyətin formalaşması uğrunda çalışmış, cəhalətə, mövhumata, qeyri-mütərəqqi adət-ənənəyə, dini xurafat və fanatizmə qarşı mübarizə aparmışlar. Öz əksini həm də dövrün mənəvi-mədəni həyatında tapan ictimai fikrin bu əsas ideya istiqamətləri milli şüurun oyanması, milli maarif, ədəbiyyat, teatr və

mətbuatın meydana gəlməsi, inkişafı, danışq dili ilə yazılı dilin yaxınlaşması və milli ədəbi dilin formalaşması, dünya elm və mədəniyyətinə marağın artması prosesində özünü göstərirdi. Bu prosesdə şüurlarda hökm sürən əvvəlki ictimai-siyasi, fəlsəfi-əxlaqi və dini görüşlər ciddi dəyişikliyə məruz qalmağa başlamışdı.

Miqyas baxımından ictimai fikir və onun əsas istiqamətləri hər şeydən əvvəl öz ifadəsini milli mətbuatda, birinci növbədə milli dövrü mətbuatda tapmışdır. İctimai fikrimizin müxtəlif sahələrinin ifadəsi kimi nəşrə başlayan və ideya istiqamətləri müxtəlif olan “Əkinçi” (1875-1877), “Ziya” (1879-1880), “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1880-1884), “Kəşkül” (1883-1891) qəzetləri bağlandıqdan sonra 1903-cü ilədək Azərbaycanda ana dilində qəzet və jurnal buraxılmamışdır. Bu müddət ərzində Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarından M.Şahtaxlı, C.Mehmandarov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, N.Nərimanov və bir çox başqaları ana dilində qəzet və jurnal nəşr etmək haqqında hökumətdən icazə almaq üçün dəfələrlə təşəbbüs göstərsələr də, bu təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdır. Çar hakim dairələri mütərəqqi istiqamətli qəzet və jurnal nəşri haqqında verilən ərizələri müxtəlif bəhanələrlə rədd etmişdir. Çünki çarizm rus olmayan xalqların milli mətbuatının inkişafına milli şüurunun oyanması və milli hərəkatın genişlənməsi vasitəsi kimi baxmış, buna görə də ona qarşı qəti mübarizə tədbirlərinə əl atmışdır.

Bu dövrdə ana dilində dövrü mətbuat olmadığından Azərbaycan ziyalıları öz məqalələrini rus, tatar, fars, ərəb və s. dillərdə nəşr edilən müxtəlif istiqamətli mətbuatda: “Kaspi” (Bakı), “Qafqaz”, “Tifliski listok”, “Novoye obozreniye” (Tiflis), “Moskovskiye vedomosti” (Moskva), “Tərcüman” (Bağçasaray), “Həblülmətin” (Kəlküttə), “Sürəyya” (Qahirə) və başqa qəzetlərdə nəşr etdirməyə məcbur olmuşlar. Bu dövrdə Azərbaycanda əsas etibarlı ilə Peterburqdan, Moskvadan və qismən də Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən bu və ya digər yolla daxil olan qəzet və jurnallar oxunurdu (12, s. 30-31). 1905-ci il inqilabının təmin etdiyi nisbi hürriyyət sayəsində isə gündəlik “Həyat”, “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərindən sonra “Füyuzat”, “Dəbstan” və “Molla Nəsrəddin” kimi ədəbi, elmi, əxlaqi, tərbiyəvi və satirik jurnallar nəşrə başladı. Azərbaycanın ədəbiyyat, mətbuat və fikir həyatında yeni bir dövr açan bu nəşrlərin başında Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə kimi şəxsiyyətlər dururdu. Azərbaycanın milli şairi M.Ə.Sabirin də yetişməsində əhəmiyyətli rolunu oynayan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində ərəb, fars, türk, tatar, özbək, hind, türkmən, ləzgi, alban, əfqan, yunan, çin, bolqar, serb, alman xalqlarının həyatı və taleyi ilə bağlı problemlər qaldırılır və məcmuə Tehran, İstanbul, Kəlküttə, Bağdad, Buxara, Səmərqənd, Aşqabad, Daşkənd, Peterburq, Moskva, Həştərxan, Ufa, Tiflis, İrəvan kimi şəhərlərdə yayılır və oxunurdu. “Molla Nəsrəddin”in məzmununa orijinal bir rəng qatmış M.Ə.Sabir bədii sisteminin mahiyyəti və strukturu o qədər aydındır ki, Y.Qarayevin təbirincə desək, “millilik və bəşəriyyət, qlobalıq və konkretlik burada elə bir üzvi vəhdətdədir ki, bu şeir heç bir zaman və məkan məhdudluğu tanımayıb. Bu gün də Sabir ətrafında ideya mübahisələri yoxdur” (15, s. 259) və bu gün də müasir səslenir.

Bu qədər zəngin mətbuat orqanlarında dərc edilmiş yazılar müəlliflərin bəzi fərqli mövqelərini ortaya qoyurdusa, ümumxalq mahiyyətli məsələlərdə ziyalılar adətən həmrəylik nümayiş etdirirdilər. Burada milli burjuaziyanın bir

qisim nümayəndələri fəallıqları ilə seçildilər. Məsələn, H.Z.Tağıyevin maddi köməyi ilə nəşrə başlayan “Füyuzat”ın ətrafına toplanan ziyalılar – Ə.Hüseynzadənin “ideyalarına işiq tutan” (16, s.V) Azərbaycanın və Türk dünyasının bir çox şair və ədibləri idilər. Bu müəlliflər içərisində M.Hadi, H.Cavid, A.Y.Talıbzadə, M.Ə.Rəsulzadə, A.Şaiq, A.Sur, H.B.Zərdabi, X.Z.Üşşaqizadə, İ.T.Musayev, Ə.Həsənzadə, Ə.Kamal, Ə.Raiq, A.Cövdət, H.S.Ayvazov, M.Ə.Rəcəizadə, A.Səhhət, T.Fikrət, S.Səlmasi kimi ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri vardı. “Həyat” 1905-ci il iyun ayının 7-də nəşrə başladığından, qəzetin həmin dövr fəaliyyəti Ə.Cəfəroğlunun dediyi kimi “Azərbaycanda oyanan milli hərəkət xarakter etibarilə bir növ hazırlıq mahiyyətində idi” (17, s. 25-26). “Füyuzat” isə bu cəhətdən “Həyat” qəzetindən fərqli idi. Ə.Hüseynzadə “Həyat”la başladığı işi, əsasən “Füyuzat” jurnalında davam etdirmişdir. Belə ki, o, “Həyat”da turançılıq, türkçülük məramını tam açıq təbliğ edə bilməmişdisə, “Füyuzat”da artıq məqsədinə nail olmuşdur (16, s.VI). Ə.Hüseynzadənin fikirlərini açıq-aşkar mətbuatla söyləmək imkanı qazanması “Füyuzat” jurnalını sırf turançılıq mövqeyində dayanan mətbuat orqanına çevirmişdir. Dövrün ədəbi, siyasi qüvvələri “Füyuzat” məcmuəsi ətrafında mərkəzləşərək, XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycanda füyuzatçılıq adlı siyasi, ədəbi cərəyan yaratmışdılar.

Ə.Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülmüş fikir cərəyanı və mətbuat hərəkəti Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi, ədəbi və estetik fikrinin inkişafında yeni mərhələ açmış və ortaq türk mədəniyyətinin gələcək təşəkkülü üçün zəmin hazırlamışdır. Ə.Ağaoğlu isə “Həyat”da bir il qədər çalışdıqdan sonra ayrılaraq Azərbaycan türklərinin ikinci gündəlik müstəqil qəzeti olan “İrşad”ı çıxarmağa başladı. Ə.Ağaoğlu “İrşad”ın əsas məramını belə izah edirdi: “Bir tərəfdən rus hökumətinə qarşı mücadilə edərək hər növ siyasi və ümumi hüquqdan məhrum olan türk ünsürünə bu hüququ da təmin etməkdən, digər tərəfdən türk ünsürünün özündə birlik fikrini təmin etmək məqsədi ilə məzhəb ayrılığını və xüsusən sünni-şiə düşmənçiliyini qaldırmağa çalışmaqdan ibarət idi. Bununla bərabər, xalqı elm və irfana isindirmək, türkcə məktəb və digər irfan müəssisələrini vücuda gətirmək üçün çalışmaq lazımdır” (18, s. 157).

Mövqe baxımından bu dövrün ziyalıları iki qismə bölünürdü: inqilabın sosial-siyasi yönünü ön plana alanlar və bunu milli bir hərəkət hesab edənlər. Birincilərə daxil olanların önündə, özünü liberalların sol qanadının nümayəndəsi kimi tanıdan Ə.Ağaoğlu gedirdi. “Azadlıq, bərabərlik, ədalət” devizinə əsaslanan “İrşad”da N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, R.Əfəndiyev kimi hümmətçilərin yazılarına da geniş yer verilirdi. “İrşad” inqilab mövzusunda bir çox qəzetlər kimi ehtiyatlı mövqe tutmur, aktual məsələlərdə cəsarət nümayiş etdirirdi. Eyni zamanda, qəzeti zənginlərdən birinin maliyyələşdirməsinə baxmayaraq, Ə.Ağaoğlu özü də bəzən yerli kapitalistlərə qarşı ittiham xarakterli yazılar yazırdı.

Dövri mətbuatdakı müzakirə və mübahisələr kontekstindən baxıldıqda görürük ki, qəzetlərdə ifadə edilən baxışların çoxu milliyyətçilik təmayüllüdür. “Tərəqqi”də bu görüşləri xülasə edən Ə.Ağaoğlu qəzetin 1909-cu il 16-cı sayında yazırdı ki, “...millətlər inkişaf edir və hamısı millətçilik deyilən mərhələdən keçmək zorunda. İngilis, fransız, italyan və almanların tutduqları xətti izləyərək onun tərəfdarı olmamızın səbəbi budur”. Onun məqalələrində milli

həmrəyliyə çağırış ruhu da özünü göstərirdi. O, mövqeyini açıqlayan bir səbəb kimi bunu göstərir ki, “milliyyətçilik” (nasionalizm) “toplumdakı bütün sınıfları birləşdirir”. Amma bunu da bir daha qeyd etməliyik ki, 1905-ci il inqilabı ilə artıq azərbaycanlıların milli kimliklərinin müəyyənləşdirilməsi zamanının gəldiyinə inanır və bu kimliyin nə olacağından şübhəsi olmayan ziyalıların ilk yol göstərənini Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Bu mənada onun həmin dövr ziyalılarının əksəriyyəti üzərindəki təsirləri danılmazdır. “İslamçı bir qəzet” olan “Həyat” əvvəllər türkçü-milliyətçi mövqedən çox panislamist və dini bir təmayüldə olsa da, Ə.Hüseynzadə yavaş-yavaş türkçülük təbliğatı aparmağa başlamış və ilk dəfə olaraq sonralar məşhur bir şüar halına gəlmiş “Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” düsturunu ortaya qoymuşdur. Mahiyyətində “lailəşmə olmadan modernləşməni təmsil edən” bu şüar Ə.Hüseynzadə tərəfindən “Füyuzat” səhifələrində açıqlandı. “1906-cı ildə qurulan bu ədəbi-sənət dərgisi yüksək səviyyəsi, geniş çərçivəsi və İstanbulda nəşr edilən məşhur “Sərvət-i Fünun” ilə qarşılaşdırıla bilən keyfiyyəti ilə digərlərindən fərqli idi” (19, s. 88-89). Məlum ədəbi dil mübahisələri istisna olunarsa, “Füyuzat” jurnalının Azərbaycan milli-mədəni həyatında, türkçülüyn təbliğində, milli həmrəyliyin və milli şüurun formalaşmasındakı müstəsna rolu Ə.Hüseynzadənin həm tərəfdarları, həm də opponətləri tərəfindən qeyd edilməkdədir.

Haqqında danışılan mətbuat orqanlarından sonra Azərbaycan ictimai fikrinə fərqli mövqələrdən təsir göstərmiş “Rəhbər” və “Bəhlul” (1906), “Təkamül” (1907), “Tazə Həyat” (1907-1908), “İttifaq” (1908-1909), “Zənbur” (1901-1910), “Səda”, “Sədayi Vətən”, “Sədayi Haqq”, “Sədayi Qafqaz” (1908-1916), “Həqiqət”, “Günəş”, “Yeni Həqiqət”, “Məlumat”, “Yeni İrşad”, “Yeni Füyuzat”, “Hilal”, “Nicat”, “İqbal”, “Yeni İqbal” (1909-1917) kimi gündəlik qəzet, ədəbi və satirik jurnallar da işıq üzü görmüşdür (20).

Cümhuriyyətə qədərki mətbuat orqanları içərisində milli kimliyi və milli birliyi açıqlığı və kəskinliyi ilə ortaya qoyan “Açıq söz” (1915-1918) həm də “istiqlal davasının ələmdarı” olmuşdur. Bu səbəbə görə 1918-ci il qırğını zamanı bolşeviklər bu qəzetin idarəsini də, mətbəəsini də yandırmışdılar. Həftəlik “Bəsirət” (1914-1920), “Füyuzat” ənənəsini davam etdirən “Şəlalə” (1913-1914), milliyyət prinsiplərini yayan “Dirilik” (1914-1916), elmi, ədəbi və tərbiyəvi “Məktəb” (1911-1920) və eyni xarakterdə olan “Qurtuluş” kimi jurnalların hər birinin Azərbaycanın mədəni həyatında müəyyən rolu olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” qədər olmasa belə, “Tuti”, “Babayi Əmir” və “Məzəli” kimi satirik və tənqidi jurnallar da müəyyən oxucu auditoriyasına malik idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə isə aşağıdakı mətbuat orqanları nəşr edilmişdir: “Azərbaycan” (1918-1920) qəzeti, “Azərbaycan Hökumətinin Əxbarı” (1918-1920), “İttihad” (İttihadi İslam Partiyasının orqanı), “İl” (Əhrar Partiyasının orqanı), “Doğru yol” (Mənşevik Sosialistlərin orqanı), “Xalqçı” (Azərbaycan Xalqçı Sosialistlər Partiyasının orqanı), “Al bayraq” (Müstəqil Sosialistlərin orqanı), “Xalq sözü” (Müstəqil milliyyətçi mühərrirlərin orqanı), “Evraqi Nəfisə” (sənət dərgisi), “Zəhmət Həyatı” və “Qurtuluş yolu” (kooperativçilər dərgisi), “Mədəniyyət məcmuəsi” (milliyyətçi münəvvərlərin dərgisi), “Müsavat” (“Müsavat” Partiyasının orqanı) və “İstiqlal” (eyni partiyanın orqanı) (20, s. 9-10).

Qabaqcıl dünya təcrübəsini mənimsəməyə çalışan Azərbaycan ziyalıları “maarifin və mədəniyyətin ən birinci vasitəsinin kitab və qəzetlər – mətbuatdır” fikrində həmrəy idilər ki, bunların inkişafını da mətbəələri təsəvvür etmək olmaz. Ö.F.Nemanzadə yazırdı ki, “hər millətin mədəniyyət və qüvvəti mətbəənin sayı ilə mütənasibdir. Yəni mətbəəsi, mətbuatı çox olan millətlərin sərvət və qüvvətləri də çoxdur. Əks halda mətbuatı yox və ya az olan millətlərin mədəniyyət və gücləri də yox hökmündədir”. Cəmiyyətdə ümumi dil birliyinin formalaşması da yenə mətbəə və mətbuata bağlıdır. Çünki “mətbəə və mətbuatı olmayan millətin dili yox hökmündədir. Dili olmayanın da mövcudluğu yox deməkdir” (8, s. 410). “Açıq söz”ün 1915-ci il 25 oktyabr nömrəsində Hüseyn Cavid də bənzər fikirlərlə çıxış etmişdir: “Ədəbiyyat bir millətdəki əhvali-ruhiyyənin inikası deməkdir. Gələcək nasıl isə, şimdiki ədəbiyyat və fəlsəfənin təsir və nüfuzuna qapılır və heç bir dürlü də qurtuluş imkanı bulamaz. (...) Ruhanilər və hakimlərin korluq və bəcəriksizliyi də təsirsiz deyil, amma eyicə diqqət buyurulsa, ən mühüm səbəb yenə ədəbiyyat və mətbuatdır” (8, s. 576).

Azərbaycan ziyalılarının mədəni tərəqqi və milli həmrəylik yolunda mətbuatın dəyərini belə vahid mövqedən təqdir etmələri, mətbəənin yaradılmasının və beləliklə kitab, qəzet və jurnal çapının zəruriliyini qarşıya bir problem kimi qoymaları 1905-ci ildən sonrakı mədəni sığrayışın əsas səbəblərindən biri idi. Lakin təəssüflər olsun ki, bir müddət sonra baş verən ictimai-siyasi hadisələr bu mədəni tərəqqi və həmrəylik prosesinin eyni axarla davam etməsini əngəllədi və çarizmin siyasi təzyiqləri artmağa başladı.

Çarizmin qadağaları mədəni-maarif fəaliyyətlərinin qarşısında da böyük maneələr yaratdı. “Daxili İşlər Nazirliyi bəzi təlimatlarla müsəlmanların cəmiyyət fəaliyyətlərini əngəlləyirdi. II Dumada “Müsəlman Fraksiyası”na sədrlik edən Ə.B.Topçubaşov çarın Dumayı dağıtmasına protest məqsədilə qələmə aldığı “Vıborq Bəyənəməsi”nə imza atdığı üçün həbs edildi. Bu təzyiqlərə dözə bilməyən Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Yusuf Akçura kimi türk ziyalıları Türkiyəyə qaçmaq məcburiyyətində qaldılar. Bakıda da türk ziyalılarının həbs və sürgünü bir xeyli artmışdı. Yuxarıda adı çəkilən dərnəklərin bir çoxu qapadıldı” (21, s. 133).

Lakin bütün bu qadağalara baxmayaraq xalqın düşüncəsində yaranmış həmrəylik hissləri getdikcə milli şüur səviyyəsinə istiqamət alırdı. Ağır şəraitdə çalışmaq məcburiyyətində qalsalar da ziyalılar xeyriyyə cəmiyyətləri, təhsil, teatr, sənət dərnəklərindəki fəaliyyətlərini davam etdirməkdə qərarlı idilər. Bu mədəni canlanmanın rəmizlərindən biri də 1908-ci ildə “Leyli və Məcnun” operası ilə yeni bir mədəniyyət faktının yaranması oldu. Zəngin azərbaycanlıların maliyyə dəstəyindən də yararlanan Azərbaycan mətbuat orqanlarından bəziləri “gerçək mətbuat kralları” halına gəlmişdi. Milli fəaliyyətlərə hər vasitə ilə dəstək duran H.Z.Tağıyev “Kaspi” və “Həyat”la yanaşı “Füyuzat” və daha sonra çıxan gündəlik “Təzə xəbər”i də maliyyələşdirirdi. İsa Aşurbəyli bəzi hümmətçi nəşrlərlə yanaşı müstəqil “İrşad”ı və daha sonra “Şəlalə” ədəbiyyat jurnalını maliyyələşdirirdi. Murtuza Muxtarov isə gündəlik “Tərəqqi”yə maddi dəstək dururdu. Qismən də olsa “mətbuat azadlığının artması ilə birləşən iqtisadi

sadi dəstək” (19, s. 85-86) qəzetçilik sahəsində bir çox istedadların ortaya çıxmasına imkan verdi.

Ziyalıların fədakarlığının nəticəsində milli dəyərlərin, ədəbiyyat və mədəniyyətin, maarif və məktəb işinin, milli ideologiyanın inkişafı istiqamətində böyük uğurlar qazanıldı. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar mədəniyyət tariximizin 1905-ci ilə qədərki dövrünü “hazırlıq dövrü”, 1905-ci ildən 1918-ci ilə qədərki dövrünü “fikir və ideal dövrü”, 1918-1920-ci illəri isə “istiqlal dövrü – əməl dövrü” kimi səciyyələndirirlər (22, s. 283).

M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatı və incəsənəti ən güclü silahdan da kəsərli bilərək “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 7 iyul tarixli sayında yazırdı ki, “azadlıq və istiqlaliyyət əsas süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə əldə olunur”. Bir millətin tərəqqi və tənəzzülünü bilmək üçün o millətin məktəblərini, daha doğrusu, ibtidai məktəblərini görməyin kifayət etdiyini söyləyən Hüseyn Cavid isə bildirirdi: “Avropaya meydan oxuyan Almaniyayı, qoca Rusiyanı həyəcana düşürən Yaponiyanın bütün bu tərəqqiyyəti-ciddiyələri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir ...Demək ki, bir millətin hər halını tədqiq etmək üçün ən doğru meyar, ən kəsirmə yol o millətin məktəbləridir (8, s. 580). Ona görə də Ö.F.Nemanzadə “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 282-ci sayında “millətpərəstlik zamanıdır” – deyərək xalqa müraciətlə soruşurdu: “Bir Tağıyevdən savayı hansı bir dövlətimiz özbaşına bir məktəb, bir mədrəsə, bir kitabxana vücuda gətirib?”. Y.V.Çəmənəmli isə “Bir də deyirəm, mədəni olmalıyıq. Mədəniyyətdən savayı ayrı bir şey bizə nicat yolu ola bilməyəcək” fikrini qətiyyətlə müdafiə edirdi. O, “nicatımız mədəniyyətə bağlıdır!” – deyərək ana dilinin – türk dilinin tədrisi üçün yeni məktəblərin açılması zərurətini döndürənə təkrarlayırdı: “Müəllimə və müəllimlər yetişdirmək üçün milli məktəb açılmalıdır. Belə məktəb qurtarmışlar aramızda milli toxumlar saçmağa artıq lazımdırlar. Ədəbiyyatımız əcnəbi əsirliyindən qurtarılmalıdır, təqlidçilik kifayət edər, indi isə ortalığa milli bir şey çıxardılmalıdır. Musiqimiz millətimizin şan və adıdır, onun tərəqqisi bizim nüfuzumuzu qonşularımız arasında artırır. Musiqi-karımız Üzeyir bəy Hacıbəyli cənablarının qədri bilinməlidir (8, s. 652-653).

Üzeyir Hacıbəylinin ortaya çıxışı Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin bütün sonrakı tarixi müqəddəratını müəyyənləşdirdi. Onun yaradıcılığı ilə başlayan yeni dövr professional Azərbaycan musiqisi olaraq tarixə keçir və milli ruhun oyanışına, milli ruhun yüksəlişinə təkan verdi. Ümumilikdə Azərbaycanda maarifçi ədəbi-mədəni hərəkət həm kədr tərkibi, həm də məzmununun əhatə və miqyası baxımından yeni hüdudlar kəsb etdi. Avropada və Rusiyada, həmçinin Qafqazın Qori, Tiflis şəhərlərində ali təhsil alıb Azərbaycana qayıtmış gənc ziyalı nəsillər H.Zərdabi və N.Vəzirov kimi ağsaqqallarla çiyin-çiyinə ədəbiyyat, tədris, teatr və mətbuat cəbhəsində qızgın fəaliyyətə başladı (23, s. 256).

Bu dövrdə Azərbaycanda müasir mənada milli mənlik şüurunun oyanması işində mətbuat böyük rol oynamış, o dövrlərin mətbuatını təmsil edən ziyalıların əksəriyyəti yenicə yaranan milli şüurun intişarı ilə hər gün, hər saat məşğul olmuşlar. Çünki mətbuat yalnız hadisələri bildirən və fikirləri aydınlaşdırən bir vasitə deyildir. M.B.Məhəmmədşadənin ifadəsi ilə desək, mətbuat “yaxınlaşdırma ilə birlikdə” həm də fikirləri və beyinləri bir ideal ətrafında

birləşdirmək, tərbiyə və sövq etmək qüdrətinə malikdir. “Fikir isə hər bir işin anasıdır. Ortada bir fikir və ideal olmadıqdan sonra ortaq bir həmlə və hərəkət də ola bilməz. Mətbuat eyni zamanda, toplayıcı, birləşdirici və qoruyucu amildir” (2, s.177-178).

Milli həmrəylik müzakirə mövzusu olduğu üçün deməliyik ki, bu proses heç də birmənalı şəkildə eyni istiqamətdə getmirdi, bu məsələdə də fikir ayrılıqları, bir-birinə zidd mövqə tutmuş qüvvələr vardı. Belə ki, bu zaman çox az Azərbaycan qəzeti müəyyən bir siyasi xətt tuturdu. Bu baxımdan “hümmətçi nəşrlər də elastik davranırdı”. Bununla belə burjua qəzetlərində sosialistlərin çıxışlarına da tez-tez rast gəlinirdi. Mətbuatın ümumi mənzərəsinə diqqət yetirdikdə bu nəşrlərin “gündəmdə olan düşüncə axınlarını əks etdirdiyi, daha önəmli siyahlıların qarşılaşdıqları təməl ikiləmələri sərgilədikləri”nin şahidi oluruq. Dövrü mətbuatın bu dövrdəki ümumi təmayüllərinin təhlili, bunu deməyə əsas verir ki, bu nəşrlər arasında “dövrün inqilabi havası və millətçi kimlik axtarışı” məsələsində ziddiyyət vardı (19, s. 86). Qəzetlərdə milliyyətçilik kəlməsi işlədilməsinə baxmayaraq, sonralar daha açıq bir termin olaraq millət gündəmə gəldi və artıq qəzetlər sadəcə müsəlmanlara səslənmək əvəzinə, Qafqaz türklərindən və ya sadəcə türklərdən bəhs etməyə başladı.

Azərbaycan mətbuatının, söz azadlığının hüquqi əsasını isə 1919-cu il oktyabrın 30-da parlament tərəfindən qəbul edilmiş və mətbuat üzərində hər cür senzuranı qadağan edən “Mətbuat haqqında Nizamnamə” təşkil etdi. Həmin sənədə əsasən mətbəələrin yaradılması, çap məhsullarının istehsalı və satışı, dram əsərlərinin tamaşaya qoyulması, eləcə də qiraət evlərinin təşkili üçün hakimiyyət orqanlarının heç bir razılığı tələb olunmurdu (24). Kütləvi mətbu orqanın təsis olunması üçün də hökumətin razılığı tələb olunmurdu. Qəzet və ya dərgi yaratmaqdan ötrü sadəcə mətbuat üzrə müfəttişi məlumatlandırmaq kifayət idi. Mətbuat orqanı yalnız məhkəmənin qərarı və yalnız qüvvədə olan cinayət məəcəlləsində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilərdi (25, s.168). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki mədəniyyət quruculuğu təcrübəsi təsdiqlədi ki, milli şüurun, özünüdərkətinin, istiqlal düşüncəsinin formalaşmasında bir əsrlik oyanış dövrünün, maarifçilik hərəkatının, məktəb, maarif, ədəbiyyat və mətbuatın, mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətlərinin, teatr, musiqi, rəssamlıq kimi incəsənət sahələrində müşahidə edilən milli tərəqqinin əvəzedilməz və danılmaz rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizəoğlu H. Türklüyümüz. Bakı: AzAtaM, 2007, 224 s.
2. Məmmədşadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
3. Mehmetşadə M.B. Mili Azərbaycan hərəkatı. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, 240 s.
4. Resulşadə M.E. Azeri mətbuatının şanlı hatırası // “Yeni Kafkasya”, yıl 3, say 2 (9), İstanbul, 1926, 2-3.
5. Zeynalşadə A. Mirzə Bala Məmmədşadənin həyat və fəaliyyətinin Bakı dövrü / “Mədəniyyət dünyası”, IX buraxılış, Bakı: ADMİU, 2004, s. 94-104.

6. Abdullayeva T.M. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində qərbçilik meyilləri. Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2007, 30 s.
7. Mehmetzade M.B. Milli Tariximizin Son Elli Yılı // "Azerbaycan", Ankara, Nisan 1956, Sayı: 1 (49), s. 4-7.
8. Azərbaycan publisistikası antologiyası (Tərtib edən: C.Bəydili-Məmmədov). Bakı: Şəqr-Qərb, 2007, 688 s.
9. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: Azərbaycan Respublikası "Kitab" cəmiyyəti, 1998, 188 s.
10. Таирзаде Н. Состав учащихся Бакинского реального училища в последней четверти XIX в. // Известия АН Азербайджана, Серия истории, философии и права, 1981, № 3, с. 87-96.
11. RFDТА, f.1278, siy.1, iş 190, v. 10-11.
12. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif, 1973, 296 s.
13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2005, 472 s.
14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004, 440 s.
15. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996, 712 s.
16. Füyuzat (1906-1907). Transliterasiya edənı, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi O.Bayramlı. Bakı: Çayıoğlu, 2006, 672 s.
17. Caferoğlu A. Azərbaycan dil və edebiyatının dönüm noktaları ("Azerbaycan kültür derneği"nin teşebbüsü ile 5 Nisan 1952 de eski Halkevinde verilen konferans). Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1953, 26 s.
18. Akçura Y. Türkçülüğün Tarihi. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001, 184 s.
19. Swietochowski T. Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920 (Türkçesi: Nuray Mert). İstanbul: Bağlam yayınları, 1988, 295 s.
20. Mehmetzade M.B. Azerbaycan Muhacirlik Matbuatının Otuz Yıllığı (1923–1953) // "Azerbaycan", Ankara, Yıl: 2, Ekim, 1953, Sayı: 7 (19), s. 8-12.
21. Devlet N. Rusya türklərinin milli mücadile tarihi (1905-1917). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1999, 347 s.
22. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı: Elm, 1998, 300 s.
23. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (İki min ili tamamlayan iki yüz il – XIX və XX yüzillər). Bakı: Elm, 2002, 740 s.
24. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 894, siy. 3, iş. 294, v. 43
25. Balayev A. Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955). Bakı: Adiloğlu, 2011, 288 s.

Мубариз Аслан оглы Сулейманлы

**АКТУАЛИЗИРУЮЩИЕ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИДЕЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ СОЛИДАРНОСТИ**

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются поклонники просвещения и культурное возрождение культурологических факторов в начале XX века в Азербайджане. Рассматриваются факторы как культурно-просветительских и благотворительных обществ обуславливающие этого культурного возрождения национальный просвещения, образования на родном языке, театр, печати. В этом процессе затрагивается факту о солидарности представителями интеллигенции с национальной буржуазии. Указывается, что если представители интеллигенции своей духовно-интеллектуальной деятельности пытались для прогресса народа, то представители национальной буржуазии оказывали материальную помощь интеллигенцию для выполнения этих задач. Представители интеллигенции уделяя внимание важности самое первое средство считая школ и прессы просвещения и культуры, раскрывается относительно исторических фактов приводится в этом направлении. Комментируется историческом значении 30 октября 1919 года по принятой "Устав о печати" Парламента азербайджанской Республики. Анализируются национально-культурного прогресса за деятельностью исторические источники со ссылкой на представителей интеллигенции.

Mubariz Aslan oglu Suleymanli

**CULTURAL ACTIVITIES ACTUALIZING THE IDEA OF THE
NATIONAL SOLIDARITY**

SUMMARY

Cultural factors of the enlightenment and cultural renaissance at the beginning of the XX century in Azerbaijan are researched in the article. National enlightenment, native language, education, theatre, press, cultural- educational and charitable societies are reviewed as the factors contributing of this cultural revival. In this process, the fact of the solidarity of the national bourgeoisie with the intelligentsia is touched. It is showed that, if the intelligentsia tried to the progress of the nations with their moral-intellectual activities, the representatives of the national bourgeoisie helped to the intelligentsia financially for realizing these duties. The historical facts belong to the solidarity of the intelligentsia paying attention to the importance of the school and the press considering the first method of the enlightenment and culture. The historical importance of the "Resolution about Press" accepting by the Parliament of the Republic of Azerbaijan in 30th October, 1919 is interpreted. The activities of the intelligentsia for the sake of the national-cultural progress are analyzed referencing to the historical resources.